

De Friese monumentenbijbel

Meindert Schroor

Onlangs is het deel over Fryslân van de elfdelige serie *Monumenten in Nederland* aangeboden aan de gedeputeerde voor Cultuur, Bertus Mulder. Een boek dat om een aantal redenen belangrijk genoeg is er hier aandacht aan te besteden. Allereerst zijn omvang: 364 pagina's, waarin naar schatting zo'n 5000 bouwwerken, van monumentale meesterwerken tot anonieme utilitaire bouwwerken zijn opgenomen.

Voorwerk

Dat is veel, maar de serie Monumenten in Nederland is dan ook het publieksresultaat van jaren inventariseren en beschermen, met als (voorlopig) laatste hoofdstuk het MIP en MSP (Monumenten Inventarisatie, respectievelijk Selectie Project, die beide gericht waren op de bouwkunst uit de jaren 1850-1940). Van de resultaten van het MIP werd in 1994 verslag gedaan door Derks, Fermo en Van Weezel Errens in *Architectuur en Stedenbouw in Friesland 1850-1940*. Voorts dienden de door Herma van den Berg gepubliceerde delen over Noordelijk Oostergo van de *Nederlandse Monumenten van geschiedenis en Kunst* als basis. De officiële monumenteninventarisatie heeft een lange traditie met voor Friesland als eerste codificatie de zogeheten *Voorloopige Lijst* uit 1930 naast de nog oudere activiteiten van de Bond Heem- en de Friesche Bouwkring. Nu ligt er dus een min of meer officiële uitgave waarin naast de Zwolse uitgeverij Waanders, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg participeerde. Eindelijk staan de in Friesland voorhanden zijnde objecten van architectuur en stedenbouw tot 1940 met elkaar in één band en dat voorkomt veel geblader en onnodig zoekwerk.

Vier inleidingen

'Een beknopt naslagwerk voor een breed publiek' zo typeert de directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg het onlangs verschenen deel over Fryslân. Dat is gezien het voorgaande een bescheiden kenschets. Het enorme aanbod varieert immers van absolute hoogtepunten als de stadhuizen van Franeker en Bolsward tot karakteristieke transformatorhuisjes bij onder andere Munnekeburen en schrobplaatsen of boenstappen (stalten) aan de Workumertrekvaart in de buurt van Parrega. Een naslagwerk vraagt om een gedetailleerde bespreking, maar

alvorens we daartoe een poging ondernemen iets over de structuur van de uitgave. De kern van het boek wordt gevormd door een circa 260 pagina's grote catalogus waarin de kernen met hun bouwwerken aan bod komen. Dit wordt voorafgegaan door een viertal inleidende hoofdstukken. Het begint met een historische schets van Yme Kuiper, die de belangrijkste zaken uit de Friese historie keurig op een rij zet: terpen, kloosters, kerkelijke geschiedenis, infrastructuur, landbouw, adel, cultuur en politiek, bevolking en 'ontvolking' passeren de revue. Dan volgt een drietal hoofdstukken waar wordt ingegaan op stijl en verschijningsvorm, materiaal en constructie en regio's. De lezer moet zich in het hoofdstuk stijl en verschijningsvorm door een overdaad aan plaatsnamen en jaartallen worstelen en detaillering leidt dan al gauw tot derailleren in de vorm van vele slordigheden. Daaronder foutieve aanduidingen als Groot Lankum dat niet in Bolsward maar in Franeker is te vinden of het Franeker-eind dat niet een Leeuwarder maar een Harlinger straat is. Het stadspark in Harlingen heet niet Engelse Werk - dat overigens aan de IJssel onder Zwolle ligt (waar ook de uitgever gevestigd is!) - maar Engelse Tuin en Makkum kent eveneens een zelfstandig Waaggebouw. Ook worden de zogeheten gereduceerde westwerken opgevoerd, torentjes die één geheel vormen met de westgevel van een kerkgebouw. Nergens in het hoofdstuk, noch in de catalogus staat een prent van deze specifieke middeleeuwse verschijningsvorm.

Typisch Fries

Van meer inhoudelijke aard is de behandeling van het streekeigene. Dat maakt nieuwsgierig. Desondanks weten de auteurs weinig méér op te voeren dan maniëristische hardstenen grafzerken, middenganghuizen en Friese dakpan-

Trafohuisje te Munnekeburen

nen. Helaas ontbreken de typische arbeiderswoningen (met dikwijls slechts één kamer) die nog op talloze plaatsen in Fryslân te vinden zijn, de Friese boerderijtypen (die elders aan bod komen), de van hun kerkgebouw beroofde torens, de ijsbergen en de herbergen met 'trochreed' of de kaatsvel- den en ijsbanen. Zelfs de stinswieren zijn in feite veeleer (onderdelen van) bouwwerken dan louter archeologisch interessante objecten. Dat laatste lijkt wat flauw, maar in de inleiding wordt een overzicht van de cultuurhistorisch meest waardevolle objecten en structuren aangekondigd. Bij het hoofdstuk materiaal en constructie ligt de nadruk op kerken en woonhuizen en missen we de constructie van boerderijen. Die blijkt te zijn ondergebracht bij de regio- beschrijving van Noord-Friesland.

Dubieuze details

Ook daar vallen de nodige slordigheden op, waarvan we een aantal noemen. Hege wieren, die overigens ook in Oostergo en het Lage Midden (Meskenwier, Sytsingawier e.d.) voorkwamen, moet hege wieren zijn en in het moderne Fries wordt het etymologisch correcte begrip wierde met het woord terp aangeduid. Met Rietslenk wordt de Riedslenk of Ried onjuist aangeduid. De term Ried is namelijk afgeleid van stromend water en niet van de daarin veel voorkomende oeverbeplanting die eindigt op een t. Ook maken, in tegenstelling tot hetgeen de auteurs beweren, zijn geëxponeerde ligging en profiel duidelijk dat de Pingjumer Gulden Halsband minstens een eeuw

jonger moet zijn dan de ringdijken rond de zogeheten ‘moederpolders’. Alweer tegenstelling tot hetgeen de samenstellers beweren viel het Bildt niet droog na inpoldering, want in de Friese streken was het gebruikelijk om uitsluitend rijpe kwelders in te polderen. De Friese kloosters speelden geen rol bij de bedijkingen, omdat de meeste dijken er al lagen. Dat deden zij wel bij het latere onderhoud en incidenteel bij inpolderingen. Tenslotte nog een drietal uiteenlopende detailpunten: het Nieuwe Kanaal liep niet van Leeuwarden naar Suwâld, maar – veel korter – van Leeuwarden naar het vaarwater de Tijnje, de vijftiende-eeuwse (!) Landweer bij Bakkeveen is zo’n beetje het oudste nog bestaande grotere weerwerk in Fryslân, die overigens wel in de catalogus onder Bakkeveen staat vermeld. Voor het wereldconcern C & A werd in Sneek al in 1841 de basis gelegd door de uit Westfalen afkomstige gebroeders Brenninkmeyer. Het eerste filiaal verrees veertig jaar later in Leeuwarden.

Geografisch ‘griemmank’

De kern van de uitgave wordt zoals eerder opgemerkt gevormd door de catalogus, getiteld ‘Steden, Dorpen, Monumenten’. Tegen de opzet ervan vallen een tweetal hoofdbezwaren in te brengen. De samenstellers hebben het zichzelf onnodig moeilijk gemaakt door te kiezen voor een verdeling naar hoofdkernen, geïncorporeerde kernen (bv. Damwoude als samenvoeging van Akkerwoude, Murmerwoude en Dantumawoude) en omgevingskernen. Ze hebben daarmee gekozen voor een ondoorzichtige indeling die weinig recht doet aan de historie van wat we gemakshalve maar even het Friese ‘nederzettingen-landschap’ noemen. Dat geldt vooral voor de omgevingskernen. In vele gevallen wordt een hiërarchie gesuggereerd die er niet is. Daarnaast worden de omliggende dorpen toebedeeld aan een omgevingskern die als regel in dezelfde gemeente ligt, maar dat is niet altijd het geval. Belangstellenden in Burgwerd of Hartwerd moeten onder Bolsward (andere gemeente) zoeken, zo ook degenen die meer willen weten over het ‘klokhûs’ van Hinnaard, dat immers gedurende het langste deel van zijn bestaan in een andere gemeente (Hennaarderadeel) lag dan omgevingskern Easterlittens (Baarderadeel). Zo ook het kwartet Greonterp, Westhim, Wolsum en Abbegea waarvoor men

Het station in Wolvega

bij het nieuwste dorp in de omgeving Blauhûs ‘te plak is’. Het is kortom zeer ondoorzichtig. Dit geografisch ‘griemmank’ leidt ertoe dat voor de helft van de Friese dorpen een beroep op het achterin geplaatste topografisch register moet worden gedaan. Een alfabetische indeling op basis van alle dorpen, oud en nieuw, eventueel zelfs de klassieke – gemeente- en daarna dorpsgewijze – indeling zoals de *Voorloopige Lijst* hanteerde, had ons inziens een duidelijke voorkeur gehad.

Nederzettingsgeschiedenis

Een tweede structureel bezwaar schuilt in de inleidende typering van de dorpen. Hier worden korte uitspraken gedaan over de nederzettingstructuur en de bewoningsgeschiedenis, waarbij men heeft gekozen voor de huidige verschijningsvorm. Daar kleeft op zich geen bezwaar aan, ware het niet dat de korte typering van de bewoningsgeschiedenis vooral in de ontginningsdorpen (veen en zand) gebaseerd zijn op achterhaalde theorieën en soms zelfs ronduit misleidend zijn. Ik neem als voorbeeld Hurdegaryp en citeer: ‘Langgerekd dorp, ontstaan op een zandrug (Rijp), waarover de in 1528-31 aangelegde Zwarteweg in 1830 als ‘Grinzer Stjitwei’ naar Groningen werd doorgetrokken. De bebouwing concentreerde zich langs deze weg en bij het in 1866 aangelegde station’. De werkelijkheid is dat Hurdegaryp net als zijn tegenhanger Garyp ontstaan is als rivierontginning langs de oever van de Wijde Ee (met de oudste kerk op een ondiep gelegen pleistocene opduiking) op het toenmalige hoogveen. Door het dalen van het maaiveld (ontginning, ontwatering, oxydatie etc.) was men genoodzaakt dorp en kerk in de dertiende eeuw te verplaatsen naar de Simmerwei. Vanaf de zeventiende eeuw verplaatste de bebouwing zich nogmaals noordwaarts naar de voor-

loper van de huidige Stationsweg en Rijkstraatweg. Aan deze weg werd in 1711 ook de huidige kerk gebouwd, die dus tweemaal binnen de oude kerkkavel opschoof. De Zwarteweg eindigde, dat weet elke Fries, bij Zwartewegsend (Swarteweisein) en had tot 1830 zijn enigszins omslachtige vervolg via Ryptsjerk richting Hurdegaryp en Groningen. Ook bij de beschrijving van de steden gaat men nu en dan in de fout, zowel in Dokkum (de uitmonding van de Ee lag ten westen van de stad) als Harlingen. Hier wordt het Groninger blokhuis uit 1496 maar weer eens aan de westzijde, in plaats van de oostzijde van de stad geplaatst. Het waren echter juist de Saksers die hun Blokhuis enkele jaren later aan de westzijde optrokken. Om die reden kon het plan van Jacob van Oyen (1565) dan ook nimmer een vergroting aan de westzijde met zich meebrengen. Zijn plan, dat flink vertraagd en aangepast pas in 1580 werd geïmplementeerd behelsde een uitbreiding met name aan de noord en oostzijde van de stad.

Onmisbaar

De lezer die na het voorgaande denkt met het boek een kat in de zak te hebben gekocht zit er echter naast. Tegenover deze omissies, fouten en achterhaalde interpretaties staat een schat aan bouwhistorische en technische gegevens, die overigens op een uiterst aantrekkelijke wijze zijn vormgegeven. Fraaie foto’s, overduidelijke stadsplattegronden en plattegronden van de voornaamste gebouwen maken het doorbladeren van het boek tot een feest. Daarin ligt dan ook de kracht en vooral de waarde van deze uitgave. Trouwens geldt niet voor alle belangrijke boeken, dat niet alles wat er in staat is tot op de letter nauwkeurig is. Onmisbaar dus deze monumentenbijbel van Fryslân!

Ronald Stenver et al. Monumenten van Nederland, Fryslân/Friesland. Uitgave van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist. Waanders Uitgeverij, Zwolle, 2001. Gebonden, voorzien van registers, geïllustreerd. 364 pagina’s. f 95,-.